

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VAN'DA ERMENİ NÜFUS VE DEMOGRAFİK YAPI

Sevil ARSLANTAŞ*
Mustafa Barış ARSLANTAŞ**
Süleyman Barış ARSLAN***
Mehmet GÜN****

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atıf/Cite as: Arslantaş, S., Arslantaş, M. B., Arslan, S. B. ve Gün, M. (2023). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'da Ermeni Nüfus ve Demografik Yapı. *DÜMAD (Dünya Mültidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 48-59.

Özet

Mesrob K. Krikorian tarafından 1860-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Ermeniler hakkında bir doktora tezi yapılmıştır. Bu tezde özellikle Türkiye'nin doğu vilayetleri ve bunlardan biri olan Van'da yaşayan Ermeniler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Demografik bilgiler üzerinde ısrarlı bir şekilde durulmakta ve Van'daki Ermenilerin Müslüman ve diğer milletlerden daha fazla olduğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Eserin devamında Ermenilerin günlük hayata, ticarete, sanayiye ve devlet kurumlarına yapmış oldukları katkılar ve sahip oldukları unvanlar üzerinde durulmakta ve bu unvanların Türkler tarafından genel olarak en düşük mertebelerde verildiği, kasıtlı bir şekilde ifade edilmektedir. Müellif bunu yaparken her vilayete ayırmış olduğu ana kısımlar ile son kertede ifade ettiği genel durumdaki bilileri ayırtırmakta ve bu son kısımlarda okuyucuyu Türklerin aleyhine yönlendirici bir tavır sergilemektedir.

Bu makalede Mesrob K. Krikorian'ın eserinde izah edilmeye çalışılan gerçek dışı senaryoya karşı Türk tezlerini ortaya koyan delillere yer verilmekte ve eserin Türkler aleyhindeki asılsız suçlamaları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Krikorian, Türk, Ermeni, Osmanlı, Van.

* Öğretmen, Beyhan Gençay Ortaokulu, sevilarslantas@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8533-3634

** Öğretmen, Narlıca Atatürk Ortaokulu, arslantas.m@gmail.com , Orcid: 0000-0002-9908-259X

*** Öğretmen, Hatay Nizamettin Özkan İlkokulu, sbarisarslan@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6059-2747

**** Öğretmen, Harbiye Kazım Karabekir İlkokulu, mehmetgun_69@hotmail.com ,Orcid: 0000-0002-2876-1034

Abstract

A doctoral thesis was made by Mesrob K. Krikorian about Armenians who served the Ottoman Empire between 1860-1908. In this thesis, detailed information is given about the eastern provinces of Turkey and the Armenians living in Van, which is one of them. Demographic information is persistently emphasized and it is tried to prove that the Armenians in Van are more than Muslims and other nationalities. In the continuation of the work, the contributions of Armenians to daily life, commerce, industry and state institutions and the titles they hold are emphasized, and it is deliberately stated that these titles are generally given by the Turks at the lowest level. While doing this, the author distinguishes the main parts that he has allocated to each province and the general information he expresses in the last instance, and in these last parts he displays an attitude that directs the reader to the detriment of the Turks.

In this article, the evidences revealing the Turkish theses against the unrealistic scenario tried to be explained in the work of Mesrob K. Krikorian are included and the baseless accusations of the work against the Turks are tried to be disproved.

Keywords: Krikorian, Turkish, Armenian, Ottoman, Van.

Giriş

Van (Urartuca Biaina-Buana olan Ermenicede Van, Arab. Wân, Osmanlı Türkçesinde Vân) Eski Ermenistan'ın Vaspurakan, Mokq ve Kordjeq bölgelerini kapsardı. İçinde ve çevresinde Urartu medeniyetinin ihtişamını gösteren bir kültür merkeziydi.

Ermenistan'a ilk arap saldırısı 19 H./640 civarında, ülkede bir Arap yerleşkesi kurulmaksızın, Vaspurakan (Artaz) geçidine oldu. Vaspurakan sekizinci yüzyılın ortasında, Arapların hükümdarlığında Bağratid (Bagratuni) kiralığına bağlanarak, Ermeni Ardzruni prensi tarafından yönetildi. Dokuzuncu yüzyılda Arap kolonileri Malazgirt'te Vaspurakan'da ve Van gölünün kuzey-doğu sahilinde, Bargiri ve Amiuk'ta kuruldu.

1021'de Vaspurakan vassal kralı Seneqerim, bütün merkezlerden saldırarak, Sivasla değiştirdiği topraklarını İmparator Basil II'ye terk ederek, oraya getirdiği binlerce aileyi yerleştirdi. Selçuklulara karşı olan Malazgirt savaşının bir sonucu olarak Bizanslılar Ermenistanın kontrolünü 26 Ağustos 1071'de tamamen kaybettiler. Bundan sonra, muhtemelen İrandan yapılan göçlerle, Van'daki Kürtlerin sayısı hızlı bir şekilde artmaya başladı. Kürt kabileleri arasında en güçlüsü olan Hakkari, Van'ın doğu ve güney bölgelerini işgal etti, Hakkari onları yeniden isimlendirdi ve yerel hükümetin kontrolünde tuttu. 5 Eylül 1387'de Moğol hükümdarı Timurlenk Van'ı kuşattı, yerleşimcilerden 3000 kadarını öldürdü ve Kürdistan vilayetini velisi olarak İzzeddin'i atadı.

Ağustos 1548’de Osmanlı Sultanı Muhteşem Kanuni I. Süleyman, Van’ı feth etti ve Defterdar (minister of finance) Çerkez İskender Paşa’yı vali yaptı. Onaltıncı ve ondokuzuncu yüzyıllar arasında, Osmanlı egemenliğindeki Kürdistan kabileleri, Hakkariler liderliğinde, Van ve Hakkari’yi yönetmeye devam ettiler.1263 H./1847’de Kürtlerin gücünü artırarak, Kürdistan’ı doğrudan kontrolleri altına almalarıyla Osmanlılar korktu.

Nisan 1915’te Genç Türkler Anadolu’nun Ermeni yerleşimcilerini katl ve sürgün etmeye başlayınca Van Ermenileri direndiler ve kendilerini savundular. Fakat onlar dışardan destek sağlayamadıklarından, çoğunlukla Rusya, Ermenistan, İran ve Mezopotamya’ya kaçtılar¹.

İdari Yapı ve Nüfus

Van daha önce Erzurum vilayetinin bir parçasıydı, fakat 1875’te ayrıldı ve ayrı bir vilayet haline getirildi. 1888’de Hakkari bir sancak olarak ona bağlandı. Sonuç olarak Van vilayeti ondokuz kaza ve iki sancaktan oluşturuldu.

Van sancağı kazaları: Van’a bağlı Karçgan- Bu bölge şimdi Türkiye haritasından çıkarıldı. Batısında Bitlis, doğusunda Gevaş, kuzeyinde Van Gölü ve güneyinde Müküs sınır idi. Açıkçası Bitlis vilayetinde bulunan Tatvan ve Hizan kazalarının da içine alır. Vali ve başlıca memurları Van kasabesindeki Gardens’de (Erm. Aygestan) ve Hakkari ‘sancak’-valisi Çölemerik’te yerleşiktir. Vilayetin diğer herbir kazası ast-vali tarafından idare edilirdi.

1862’de İngiliz konsolos R.A.O. Dalyell² Van vilayetinin bütün nüfusunu 209.100’ü Hıristiyan ve 209.600’ü Müslüman, toplam 418.700 olarak rapor etti, böylece:

Van sancağı³

Hıristiyanlar 90.100

Müslümanlar 95.100

Toplam 185.200

Hakkari sancağı:

Hıristiyanlar 119.000

Müslümanlar (çoğu Kürt) 114.500

¹ Mesrob K. Krikorian, *Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Ermeniler, 1860-1908*, Viyana 1976, s. 32-33.

² Krikorian, a.g.e, s. 33-34.

³ PRO-PO, 78/1682, ‘Tabular View of the Population of the “mutasarriplik” of Wan’. Bu sayılar kapsamı şöyleydi: Van fiehri: Hıristiyan 10. 000, Müslümanlar 8. 000. fiehrin mahalleleri: Hıristiyanlar 32. 000, Müslümanlar 9. 000.

Ara toplam 233.500

Toplam 418.700

1890'da Cuinet⁴ vilayetin toplam nüfusunu, 178.000'i Hıristiyan ve 252.000'i Müslüman ve diğerleri olmak üzere 430.000 olarak tahmin etti, böylece:

Ermeniler

Apostolic 79.000

Catholic 708

Protestan 290

Toplam 79.998

Suriyeliler

Nasturiler 40.000

Ortodoks 52.000

Toplam 92.000

Keldaniler 6.000

Latinler 2

Kürtler 210.000

Türkler 30.500

Çerkezler 500

Yahudiler 5.000

Yezidiler 5.400

Çingenerler (Gipsies) 600

Toplam⁵ 430.000

⁴ Cuinet, La Turquie, Cilt: II, s. 636, cf. A. Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, vol. 3, p. 830, ve fi. Fraşeri, Kamûs ül-a'lâm', Cilt: 4, 1306-1316H (1888-99), s. 4673.

⁵ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Van'ın genel nüfusunu 132.007 olarak, buradaki Müslümanları 76.956, gayrimüslimleri ise 55.051 olarak vermektedir (Güran, a.g.m., s. 173).

Krikorian, Cuinet tarafından kullanılan istatistik Türklerin lehine tahrif edildiğini iddia etmektedir. Bu iddiasını da Van ve Erzurum'daki Ermenilerin, diğer ırkların herbirinden daha fazla bağımsızlık arzusunda olduğunu ve Türklerin yayınladıkları rakamlarla Ermenileri sayısal olarak azınlık göstererek psikolojik olarak bastırılmalarını temin ettiler demektedir. Bu tahrifata dair bir fikir vermek için, Lynch tarafından nakledilen Konsolos Dalyell ve J.G.Taylor,⁶ Van kazasındaki Ermeni nüfusu 42.000 olarak ve Müslümanları 17.000 olarak kaydedmiş olduğuna dikkat çekmiştir. Aynı şekilde Cuinet'in Ermeniler için 13.500 rakamını ve Müslümanlar için 21.500 rakamlarını vermesini iddiasına kanıt olarak göstermektedir.

Krikorian, iddiasını güçlendirmek için Cuinet ile M.A.⁷'nin verdiği rakamları karşılaştırmakta ve Van vilayetindeki Ermenilerin sayısını 194.000 olarak tespit etmektedir. Yazar hatta Yirminci yüzyılın ikinci yarısının sonuna kadar İstanbul'daki Ermeni patrikhanesinin⁸ sadece Van sancağı Ermenilerinin sayısını 182.000 olarak tahmin ederken, Lepsius'dan naklen Ormanian⁹ ise 192.000 olarak Theodik'in Almanak'ı¹⁰ 197.000 olarak ve Eramian'ın¹¹ 180.000-200.000 olarak verdiğini bildirir. Sonuç olarak da bütün bu istatistiklere göre Van'daki Ermeni nüfusun 190.000 civarında olduğuna karar verir ve ileride bir sorumluluk almamak ve kelime oyunu yaparak, yeni bir rakamı kitabına başvuracaklara kabul ettirebilmek için de kendi tahminini bu iki rakamın ortalaması olarak aldığı söyleyerek Van'daki Ermeni nüfusunu 135.000 olarak ilan eder.

Krikorian'ın bütün bu iddialarını araştırmak ve gerçekten kaynakların bu husustaki kararını anlamak istediğimizde karşımıza çıkan manzaranın hiç de böyle olmadığını gördük. Esat Uras'ın Sarı kitap olarak bahsettiği "1893-1897 Ermeni İşleri, Paris, 1897"ye göre Van'daki Ermeni nüfus 80.798¹², Osmanlılar tarafından yapılan 1321 (1905) nüfus sayımını 1330 (1914) tarihinde yayınlanmış idi. Buna göre Van nüfusu 259.141 olup, Van'daki Ermeni nüfus 67.792 olarak gösterilmiştir. Stanford Shaw, 1882 yılı tahminlerine göre Van nüfusunu 269.860, buradaki Ermeni nüfusu ise 60.448 olarak verir, aynı kaynak Doğu Anadolu'nun başlıca kazalarını verirken Van'daki Ermeni nüfusu 33.053 olarak vermektedir.¹³ Küçük ise 7 Eylül 1880 tarihli İngiliz Konsolosu Trotter'in Müslümanları 82.204 ve Ermenileri 39.113, aynı kaynak Cuinet'in Ermenileri 79.998 kişi,

⁶ PRO-FO, 78/2439, 'Consul Taylor's report on Koordistan' (18 March 1869), c. f. H. F. B. Lynch, 'Armenia: Travels and Studies', vol. 2, p. 79.

⁷ M. A. , 'Turqiayi Hayern ew irents dratsiner' ('The Armenians of Turkey and their Neighbours'), bkz. İstatistiki tablo.

⁸ M. Leart, 'La Questinon Armenienne a la lumiere des documents', pp. 60-1, and J. Bryce, 'The Tereatment of Armenians in the Ottoman Empire', p. 661.

⁹ M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 206 and 208; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 76-7 and 306-7.

¹⁰ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 262.

¹¹ H. Eramian, 'Yushartzan Van-Vasporakani' ('Memorial of Van-Vasporakan'), vol. 1, Alexandria, 1929, p. 15.

¹² Uras, Tarihte Ermeniler, s. 141.

¹³ S.Shaw, Modern Türkiye, s. 251.

Lynch'in 1890 tahminine göre ise Ermenileri 75.644, Haziran 1895 tarihinde İngiliz askeri konsolosu William Everett'in Van Sancağı'ndaki Ermenileri 24.896, Everett'in Van vilayetindeki Ermenileri ise 112.536 olarak tahmin ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴ Bunlara ilaveten Gürün'ün verdiği kaynaklara göre Patrikhane Van hakkında İngiltere'de verdiği (1880) 184.000 sayısı ile sonradan verdiği (1881) 133.859 rakamı arasında çelişkide kalmıştır. Osmanlıların 1890 tarihli nüfus tahminlerine göre Van Ermenilerinin 55.912, Konsolos Lloyd ise (1890) Ermenileri 75.988, Osmanlıların 1893 sayımında ise 60.448 olarak verildiği görülmektedir.¹⁵ Özgül'e göre ise Osmanlı devletinin yaptığı 1330 (1911-12) tarihli nüfus sayımına göre Van vilayetindeki Ermeni nüfusu 130.500 olarak, Ermeni patrikliği'nin Population Armenienne, Paris 1920'yi kaynak göstererek verdiği rakamlar Van vilayetinde Ermeni nüfusun 185.000 olduğunu tahmin etmektedir.¹⁶ Justin McCarthy ise Patrikliğin 1913 istatistiklerine dayanarak verdiği bilgilerde Van Ermeni nüfusunu 110.897 olarak tespit eder.¹⁷

Bütün bu ifadelerimiz göstermektedir ki, Krikorian'ın işaret ettiği kaynakların büyük çoğunluğu kendi eylemini kabul ettirmek için seçmiş olduğu kaynaklardır. Bu kaynaklar arasında bazılarını seçerken bunların tutarlılığına ise dikkat etmemiş görünmektedir. Çünkü en basitinden Patrikhane'nin vermiş olduğu rakamlar dahi birbirini çok büyük farklarla tutmamaktadır. Bu bakımdan tahminleri kullanırken genel geçerlilik kazanmış olanları kullanmak ve konu her ne kadar kendi milletimizi ilgilendiriyor olsa da tarihi olayları yargılamak fazla hissi davranarak, emri vakilerden uzak kalmaya çalışmak, her iki ulusun gelecek kuşakları için daha anlamlı olacaktır.

Ermenilerin Vilayette Yapmış Oldukları Hizmetler

Meslek ve Zanaatlar¹⁸

Van ovasındaki Ermeniler, eyaletin kırsal ekonomisinin oldukça fazla katkıda bulunduğu tarımla meşgul olurlardı. Vilayetin diğer parçalarında onlar ticaret ve çeşitli sanat ve mesleklerle ilgilenirlerdi. A. Dö'nün bize verdiği bilgilere göre, Van'da 500 perakende satış yapan Ermeni vardı, yerel zanaatkarların çoğu da Ermeniydi. Aşağıdaki ifadelerinde onları şöyle tanımlar:

Van Ermenileri yetenekleri için kayda değerdir. Onlar akıllı tüccarlar ve yetenekli zanaatkarlardı.... Vilayetin ticareti hemen tamamen ellerindeydi.¹⁹ Lynch'in beyanları da esnaf ve tüccarların çoğunun Ermeni olduğu şeklindeydi. Ona göre, Van şehrinin sahip olduğu zenginlik, Ermeni tebaasının çoğunluğunun çalışkanlığı ve zekiliğiydi. O ekler:

¹⁴ Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı, s. 165-66.

¹⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁶ M.C. Özgül, *a.g.m.*, s. 58.

¹⁷ J.M., "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara 2002, s. 80.

¹⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁹ A. Dö, 'Vani, Bitlisi ew Erzurumi vilayetnere' ('The "vilayets" of Van, Bitlis and Erzurum'), p. 18.

En iyi şartlar altında yüklenecekleri hisseleri geliştirecekleri bir toprakda Van Ermeni nüfusu ticaret ve endüstriyi keşfederler....²⁰

Hakkari, Başkale’de toplanmış olan Ermeniler, farklı zanaatlar ve ticaretle de meşgul oldular.

Ermeniler İçin Kaynaklar²¹

İngiltere, Fransa, Avusturya, Suriye, Lübnan ve Türkiye’deki bütün kütüphanelerde yaptığım araştırmalarda, sadece bir tane Van vilayet ‘salnamesi’ vardır. Bu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No: 81042’deki 1315 H./1897-9 yıllığıdır. (İstanbul Belediye Kütüphanesi’nde aynı yıllığın başka kopyaları vardır.) Van’ın umumî yaşamındaki Ermeni iştirakçilerin takdiminde, Van bu vilayetin bir sancağı olduğu 1288 H./1871-2, 1290 H./1873-4, 1291 H./1874-5 ve 1292 H./1875 için Erzurum vilayetinin yıllıklarıyla beraber bu salnameyi kullandım.

Van yıllığının niçin sadece bir tanesi elde edilebildi? Muhtemelen Türk otoriteleri yıllık istatistikleri düzenli olarak yayınlamadılar, çünkü Van Ermeni rahatsızlığının göstergesiydi veya, ihtimaldir ki, bazı salnameler ilk defa basıldı, fakat Osmanlı hükümeti tarafından sonradan bastırıldı, veya çok az olasılıkla kazayla veya ihmalkarlığımız sebebiyle kaybedildi.

İştirak Ettikleri Merkezler²²

Ermeniler Van kaza ve kasabasındaki en geniş topluluk olarak, oradaki merkezi hükümetin çalışmasında göze çarpan bir rol oynadılar. Lynch tarafından naklen verilen, Konsolos Taylor, gördüğümüz kadarıyla, Van kazasındaki Ermenilerin sayısını 42.000 olarak, ve Cuinet 13.500 olarak tahmin etmektedir. Erciş ve Adilcevaz kazaları Ermenilerin siyasî idareye katkıda buldukları ve çoğunlukta oldukları Van kazasındaki başka mekanlardı.

Hakkaride öyle çok olmadıkları gerçeğine rağmen, Ermenilerin bu sancakta umumu hayatı etkiledikleri de ilgi çekici bir nottur. En küçük bir nispete de olsa hemen hemen hükümet dairelerinin herbirinde onlara rastladık. Bir hayli Ermeni iştirakçi olan sınırların dışındaki bölgeler Özalp ve Başkale kazalarıydı.

Van Ermenileri²³

Van şehri

Van’ın merkezi yönetimindeki Ermeniler sosyal hayata geniş bir katkı sağladılar. Onlar idarî meclis için seçilmiş iki azaya sahiplerdi ve de 1896’dan önce, bu tarihlerde daima Ermeni olan vilayet vali yardımcısı aza-i tabiiyeden idi. Van vali muavinleri: 1896’da Markos Aghabekian sadece yedi

²⁰ H. F. B. Lynch, ‘Armenia: Travels and Studies’, vol. 2, pp. 83 and 89.

²¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 35.

²² Krikorian, *a.g.e.*, s. 35.

²³ Krikorian, *a.g.e.*, s. 35-36.

ay, Nisan'dan Ekim 1896'ya kadar görev yapan, İstanbul'dan Stephan Melikian ve Yovhannes Ferit Boyadjian, 1896-1907 idi. Vilayet merkezlerinde belediye meclisi için aza olarak iki Ermeni daha seçilirdi. Yargıda, adlîye müfettişliği (judicial inspectorate) ve Müdde-i umumî kurulunun azalarıydılar. Mahkemelerde de aza olmuşlardı. Genellikle İstinâf mahkemelerinde dört Ermeni yargıç, sivil de iki ve ağır ceza bölümünde iki, ve herbir bölümünde birtane olmak üzere Bidayet mahkemelerinde iki yargıç vardı. Ticarî mahkemelerde Müslüman azalar kadar pekçok Ermeni de vardı. Van'daki ticaret ve imalat esasen Ermenilerin elindeydi. Onlar hükümetin malî meseleleri için, gelir ve gider dairesinin denetlenmesinde, vergi tahsil kurulunda, gümrüklerde ve Ziraat Bankası'nın şubelerinde çalışarak da katkı sağlıyorlardı. Devlet tütün tekelinde ambar memuru (storekeeper) ve işçi olarak istihdam edilirdi. Maliye dairelerinin her birinde iki tane Ermeni olması normaldi.

Vilayet matbaasında çalışan Ermeniler makinist, dizgici (compositor) ve tercüman olurlardı. Polis kuvveti katiplere olduğu kadar, Ermeni polis ve polis müfettişlerine de sahipti. Bununla beraber bunlar, Müslümanlarla karşılaştırıldığında azınlıkta kalırlardı. 1893'te iyi Türkçe ve Fransızca bilgisi olan Ermeni bir alim olan, Tigran Amirdjanian, eğitim meclisinin başkanı ve vilayet tercümanı olarak tayin edildi. İlkdefa Van'da bu yüksek pozisyonun bir Ermeni'ye verilmesi ilk defa oluyordu.

Van Kazası²⁴

Van sancağının daha dışındaki kazalardaki Ermeniler başlıca siyasî idarede, maliyede ve adlîyede bulunuyorlardı. Kaza valisi ve ast-valilerin yardımcıları olan bazı aza-i tabiiyeye benzer şekilde, 1896'dan sonra, idari meclislerde genellikle iki Ermeni aza vardı. Belediye Meclisi için iki veya üç Müslümana karşılık bir veya iki Ermeni aza seçilmesi normaldi. Bidayet mahkemesinde iki azadan biri daima Ermeniydi. Umumi ekonomideki Ermeniler tütün tekelinde, vergi tahsilat dairesinde ve tahrirat kurullarında çalışıyorlardı. Aynı zamanda Van, Erzurum'un bir sancağıken, kazaların yerel idareleri hazinelerini, genelde Ermeni olan sandık emînlerine emanet ederlerdi. Burası para ile ilgili konularda Türklerin Ermenilere güvendiği görüşünü daha çok destekler.

Ermeniler polis güçlerinde bulunabilirdi, fakat bu nadirdi. Onlar çok az sayıdaydı ve nüfuzları önemsizdi. Van kazasının Erçek, Timar ve Havsür nahiyelerinde Ermeni nüfus çoğunlukta olduğundan, yerel meclise seçilen azalardan iki civarındaki Ermeni siyasî idareye katılmaktaydı.

Hakkari Sancağı²⁵

Hakkari sancağı çoğunlukla Kürtler tarafından iskan edilirdi. Ermeniler Hakkari (Çölemerik) ve Başkale kazalarında toplanıyorlardı. Hakkari hükümet merkezindeki Ermeniler idarî meclise iki ve Belediye meclisine bir aza seçmişlerdir. Yargıdaki Ermeni memurlardan biri mahkemenin sivil

²⁴ Krikorian, *a.g.e.*, s. 36.

²⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 37.

bölümünde ve diğeri ağır ceza bölümündeydi. Mal kalemindeki Ermeniler katip olarak, tütün tekelinde ise müdür yardımcısı olarak çalışırlardı.

Kazaların geri kalanlarında siyasi idaredeki dairelerin herbirinde bir Ermeni memur bulabiliriz Bidayet mahkemesinde Tahrirat komitesinde ve polis gücüne. sadece ara sıra, idarî meclislere aza olarak bir yerine iki Ermeni seçilirdi.

Kürt ve Süryanilerin Yaptıkları Hizmetler²⁶

Hakkari sancağında özellikle Kürtler ve Süryani Hıristiyanlar yaşarlardı ve doğal olarak da yerel hükümet meselelerinde rol alırlardı. Süryani memurların bölgelerin çoğunda kalabalık oldukları bir beklenti olabilir, fakat ben sadece Özalp (Mahmudi) kazasındaki her bir dairede bir tane olmak üzere idarî ve adli meclislerde nüfuzlu olanların kim olduklarını tespit edebildim.

Türklerden ayırt edebildiğim kadarıyla kürt olanları, Çölemerik, Başkale, Özalp ve hatta Van sancağının Gevaş ve fiatak kazalarında buldum. Onlar, değişmez bir şekilde idarî meclislerde ve adli mahkemelerde, her dairede bir tane olmak üzere, faaliyet gösteriyorlardı.

Ermenilerin Genel Durumu²⁷

Politik açıdan Van, Türklerin hassas ve ihtiyatlı oldukları bir vilayetti, çünkü Erzurum gibi, Rus havalisinden çok uzak değildi ikinci olarak, Ermeniler Büyük Güçlerin yardımıyla ulusal bağımsızlıklarını elde etmek için uğraşmaya kararlıydılar. Bu gerçeğe rağmen Ermeniler vilayetin siyasetinde, yargısında ve malî idaresinden sorumlu bir rol oynadılar. Bununla beraber, halbuki, diğer vilayetlerde teknikte, eğitimde, ziraatte, tıpta ve polis dairelerinde de çalıştılar, onların sosyal hayatın bu alanlarına Van'da yaptıkları katkı küçüktü. İlginç bir not, 1895-9 reformlarından sonra Van valileri için Ermeni mülazimler atandı, fakat Türkler bu sitatüden menun olmadılar, bu tayinlerle, sadece Avrupalıların kontrolü altında bu tayinlere tolerans gösterildiğine dair bir his olabilir, çünkü iki vali muavininin memnuniyeti sadece çok kısa bir zaman dilimi için sürdü ve üçüncü istifasından sonra (Yovhannes Ferit Boyadjian) halefsiz atandı.

Bazı Ermeni memurlar, ırki açıdan bakıldığında Ermeni yerleşimcilerin çoğunlukta olduğu, bilhassa Şatak ve Gevaş kazalarının ast-valilerine yardım için de ayrıldıkları olurdu.

Van'da Yetişmiş Önemli Ermeni Aydınları²⁸

AGHABEKIAN, Markos Efendi. 1896 başlarında kısa bir süre için Van vali muaviniydi.

²⁶ Krikorian, *a.g.e.*, s. 37.

²⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 38.

AIRDJANIAN, Tigran (c.1835-97).1860'da Van'da doğdu ve eğitildi. İstanbul'a gitti ve Kadıköy'de Ermeni okulunda ve Ermeni aileler arasında dil öğrendi. 1867'de yeniden Van'a döndü, S.Yakob Okulu'nda öğrenimine devam etti. 1893'ten 1897'ye kadar Bahri Paşa valiliği günlerinde eğitim meclisi başkanı ve eyalet tercümanı olarak istihdam edildi. Farklı şartlar altında çalıştı, çünkü Ermenilerle ilgili şüpheli dökümanlar bulunduğu, kontrol ve çevirtmek için ona getiriliyordu. Bu sebeple bazı Ermeniler onun canını almaya teşebbüs ettiler.

BOYADJIAN, Armenak. 1905 ve 1906'da Gevaş kazasının ast-vali muaviniydi.

BOYADJIAN, Ferit Yovhannes (1854-1948). (Armenak Boyadjian kardeşi) Pekçok yıldır Osmanlı hükümeti hizmetinde olan bir bilim adamıdır. 1896'dan 1907'ye kadar Van vali muaviniydi.

KARAPET Efendi. 1902'den 1903'e kadar fiatak kazasının ast-vali muaviniydi.

MELIKIAN, Stephan Efendi (1880-96). İstanbul'da doğdu, Osmanlı meşru kanunu ve dillerinde eğitim aldı. Pekçok yıldır Osmanlı sefaretlere ve konsoloslukları tercümanı olarak, büyük elçi ve adalar gurubu valisi olarak da hizmet verdi. Nisan 1896'da Van vilayet vali muavini tayin edildi. Yedi ay sonra, fiemsettin Paşa valiliğinde Babıâli tarafından geri çağrıldı, İstanbul'a gitti ve istifa etti. Bazı kaynaklara göre, Stephan Efendi'nin Ermeni Sosyalist Hınçakyan Partisiyle ilişki kurduğundan şüphelenildi.

TCHARUKHDJIAN, Nazareth. 1908'lerde Van'da üçüncü derece polis müfettişi oldu.

VARDAN Efendi. 1902 ve 1903'te Gevaş kazası ast-vali muavini oldu.

Kaynakça

A. Cevad (1895-1900). *Diyarbakır 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, II , İstanbul.

Bayındır, Seda (1997). *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi), İstanbul.

Bryce, J. (1916). *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, 1916.

Cuinet, V. (1896). *Syrie, Liban et Palestine*, Paris.

Cuinet, Vital (1891). *La Turquie d'Asie*, Cilt: II, Paris.

Çoruh, Haydar (2002). "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Ankara.

Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü (1336). *Osmanlı Ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistikleri*, ü, İstanbul.

Eramian, H. (1929). 'Memorial of Van-Vasurakan, vol. 1, Alexandria.

Fraşeri, Ş. (1888-9). *Kamûs ül-a'lâm*, Cilt: 4, 1306-1316 H.

Güran, Tevfik (2000). "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey*, (Edit. H.İnalcık-Ş.Pamuk), Ankara 2000.

Gürün, Kamuran (2001). *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul.

Karpat, Kemal (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press.

Karpat, Kemal H. (1978). "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX.

Kodaman, Bayram (2001). "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Edit. Erhan Afyoncu), İstanbul.

Krikorian, Mesrob K. (1977). *Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London.

Küçük, Cevdet (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986

Küçük, Cevdet (1985). "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, s. 1007-1024.

Küçük, Cevdet (1987). "Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (13-14 Mart 1985)*, Ankara.

Küçük, Cevdet, (1984), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar

Leart, M. (1913). *La question Armenienne a la lumiere des documents*, Paris.

Lepsius, J. (1919). *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam.

Lynch, H. F. B. (1901). *Ermenistan: Seyahatler ve Çalışmalar*, Cilt: II, London.

McCarthy, J. (2002). "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara.

Ormanian, M. (1955). *The Church of Armenia*, London.

Özgül, M. Cemil (2001). "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, İstanbul.

Shaw, Stanford J. (1980). "Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914:

Theodik (1922). *The Almanac For Everyone*.

Trabzon vilayeti Salnâmesi, 1320H. /1902-3, s. 338-9; 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904.

Uras, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

